

HOE WORDEN MOEDERS GEMAAKT?

Marie-Louise den Bandt en Ruut Veenhoven

Gepubliceerd in: 'Vrijwillige Kinderloosheid', red. Ruut Veenhoven, 1979, Kooyker Wetenschappelijke Uitgeverij bv, Rotterdam. ISBN 90 6212 053 9 (Hoofdstuk 1).

Het doet wat merkwaardig aan, een boek over vrijwillige kinderloosheid te beginnen met een beschouwing over de vraag hoe mensen ertoe komen om wèl kinderen te nemen. Toch is dat noodzakelijk, want zonder inzicht daaromtrent kan het verschijnsel vrijwillige kinderloosheid eigenlijk niet goed geplaatst worden. Als je niet weet hoezeer meisjes van jongst af aan naar het moederschap worden gelooft, kun je bijvoorbeeld moeilijk peilen hoe zwaar een beslissing om kinderloos te blijven vaak valt. Ook voor een oordeelsvorming over het 'goed' of 'slecht' van vrijwillige kinderloosheid is het noodzakelijk, ook de andere kant te bekijken. Wie niet weet hoe de keuze voor kinderen in de praktijk tot stand komt, kan bijvoorbeeld niet beweren dat ouders meer 'verantwoord' handelen dan vrijwillig kinderlozen.

Als we dan nagaan waarom de meeste mensen gewoon wèl in de kinderen raken, is het eerste antwoord natuurlijk dat kinderen nu eenmaal onvermijdelijk voortkomen uit heteroseksueel verkeer van 'vruchtbare' mensen en dat de meeste mensen seksueel verkeer hebben. Tot voor kort is dit antwoord afdoende geweest. Sinds de intrede van onder meer de pil is het dat echter niet meer. Mensen kunnen nu bewust kiezen of ze al dan niet kinderen willen laten komen. Die keuzemogelijkheid heeft het aantal kinderen per huwelijk drastisch doen dalen, maar heeft vooralsnog niet geleid tot een opzienbarende groei van het aantal kinderloze huwelijken. Er moeten dus andere redenen zijn waarom mensen aan kinderen beginnen. Eén zo'n reden zou kunnen zijn dat mensen een natuurlijke drang hebben om zich voort te planten: een andere dat er maatschappelijke krachten zijn die de mensen in het ouderschap drijven. We zullen die beide redenen eens nader onder de loep nemen, de laatste het meest uitgebreid.

1 IS ER EEN MOEDERINSTINCT?

Het geloof in het bestaan van een aangeboren behoefte aan kinderen is wijdverbreid. Niet alleen 'de man in de straat' gelooft erin, maar ook veel te goeder naam en faam bekend staande wetenschappers. Kephart (1966:14/46) zegt bijvoorbeeld dat er een aangeboren 'ouderschapsimpuls' is. Deutsch (1945: 12 14), Soddy (1964: 43/44) en Wengraf (1953: 195) spreken over een 'moederinstinct', terwijl Benedek (1959) rept over een 'drang tot vaderschap'. Onlangs heeft ook Bardwick (1974) nog eens benadrukt dat er bij mensen toch sprake moet zijn van een ingebouwde voortplantingsbehoefte. Volgens Veenhoven (1974: 8) kunnen al die theorieën omtrent een menselijk voortplantingsinstinct in de volgende zeven stellingen worden samengevat:

1. Alle diersoorten hebben een aangeboren behoefte om nageslacht voort te brengen. Als dat niet zo zou zijn, zouden ze al lang zijn uitgestorven.
2. Omdat mensen net zo goed een diersoort vormen, hebben mensen evenzeer een behoefte om kinderen te krijgen en groot te brengen.
3. Deze behoefte aan kinderen is een fundamentele behoefte, waaraan men niet voorbij kan gaan zonder de eigen natuur geweld aan te doen. Kindervreugd kan dan ook niet gecompenseerd worden met andersoortige satisfacties.
4. Als gevolg hiervan gaan kinderloze mensen zich onvermijdelijk onprettig voelen: zij voelen zich leeg en ongelukkig. Omdat het hier een biologisch verankerde eis betreft, wreekt kinderloosheid zich ook op het lichamelijke vlak: ziekelijkheid of op zijn minst vage klachten.

5. De consequenties van negatie van deze natuurlijke roeping worden sterker naarmate het uitzicht op kinderloosheid definitiever wordt. Dat betekent een groter onbehagen naarmate men ouder wordt.
6. Bij oudere kinderloze mensen zal bovendien een sterk gevoel van zinloosheid heersen. Ze zullen zich relatief eenzaam voelen en bang zijn voor de dood.
7. Dit alles geldt sterker voor vrouwen dan voor mannen. Omdat de natuur een zwaarder beroep doet op de vrouw, heeft zij haar ook met een sterker instinct toegerust.

Als we deze stellingen nu eens één voor één toetsen aan de feiten, komen we tot de volgende conclusies.

Allereerst moet worden vastgesteld dat dieren niet echt een 'voortplantingsbehoefte' hebben. Ze hebben seksuele behoeften, die in de praktijk tot voortplanting leiden. Verder zijn er diersoorten die bovendien verzorgend gedrag tentoonspreiden als er eenmaal jongen zijn. Dieren zullen echter niet de koppeling seksueel verkeer—voortplanting kunnen leggen en dus ook niet 'plannen' om jongen te krijgen.

Met die eerste stelling valt gelijk ook de tweede. Deze vloeide namelijk uit de eerste voort. Het mag dan zo zijn dat mensen zich wél voorstellingen over de toekomst kunnen maken, en dat mensen met name ook hevig naar kinderen kunnen verlangen—een bewijs dat het hier om een aangeboren eigenschap gaat, is dat niet.

Het bewijs moet geleverd worden op de stellingen 3 en 4. Als de voortplantingsinstinct-theorie waar is, moeten mensen zonder kinderen relatief minder gelukkig en gezond zijn. Dit is nagegaan door Veenhoven (1974). Hij vergeleek 1376 gehuwde Nederlanders met kinderen met 143 gehuwde Nederlanders zonder kinderen.¹ De mensen zonder kinderen bleken daarbij bepaald niet minder gelukkig te zijn. Ze zeiden zelfs iets vaker, tevreden te zijn met hun bestaan en ze maakten minder melding van depressieve klachten. Op het punt van gezondheid was dit patroon nog duidelijker. De kinderlozen voelden zich duidelijk gezonder en noemden ook iets minder vaak psychosomatische klachten zoals hoofdpijn, zweterigheid, enzovoort. Meer hierover in hoofdstuk 6.

Om stelling 5 te toetsen, werd vervolgens nagegaan of dit alles bij oudere mensen niet enigszins anders ligt: of de afwezigheid van kinderen niet pas later aan geluk en gezondheid gaat knagen. Het tegendeel bleek het geval. Bij de mensen van rond de 60 bleken diegenen die geen kinderen hadden, juist aanmerkelijk gezonder te zijn dan de mensen die wel kinderen hadden grootgebracht. Dit maakt wel zeer duidelijk dat het ouderschap bepaald geen noodzakelijke levensbehoefte is. Kennelijk is het eerder een opgave waar mensen behoorlijk van slijten.

Dan de zesde stelling, over eenzaamheid en doodsangst. Ook die stelling kan op grond van het onderzoek verworpen worden. Kinderlozen blijken eerder minder dan meer problemen in de omgang met andere mensen te ervaren. Zij maken ook iets minder vaak melding van angsten voor dood en ziekte. Tenslotte blijken kinderlozen niet vaker dan anderen te tobben over de vraag of hun leven wel enige zin heeft. Wederom wijzen de feiten eerder in omgekeerde richting.

Tenslotte de laatste stelling: dat het 'moederinstinct' sterker is dan het 'vaderinstinct'. Ook dat blijkt niet te kloppen. Een herhaling van de berekeningen voor mannen en vrouwen apart leverde nauwelijks andere resultaten op. Ook onder de vrouwen bleken de kinderlozen iets gezonder en gelukkiger te zijn. Vermeldenswaard is in dit verband nog, dat in de onderzoeksgroep ook tweeëntwintig zwangere vrouwen zaten. Volgens de voortplantingsinstinct-theorie zouden die zich wel bij uitstek gelukkig moeten voelen: een duidelijker antwoord op de veronderstelde natuurlijke roeping is immers niet denkbaar. Toch bleek ook hier weer dat de feiten anders liggen. De

zwangere vrouwen bleken hun leven niet zonniger in te zien en hadden meer last van depressies. Soortgelijke bevindingen zijn trouwens al eens beschreven door Klein ca. (1950) en Tobin (1957).

Dit alles bij elkaar maakt wel aannemelijk dat de keus om kinderen te nemen geen kwestie is van een aangeboren drang. Kennelijk zijn het dus andere krachten die ertoe leiden dat de meeste mensen een gezin willen stichten. We zullen zien welke krachten dat zijn.

2. HOE MEISJES GELEERD WORDT KINDEREN TE WILLEN

Als er geen aangeboren behoefte aan kinderen bestaat, maar de meeste mensen toch kinderen willen, moet er sprake zijn van een aangeleerde behoefte. De vraag is dan, hoe zo'n behoefte kan worden aangeleerd. Hoe gaat zo'n leerproces dan precies in zijn werk? Wanneer begint het, waar liggen de accenten en wie treden eigenlijk als 'leermeesters' op? Het zal blijken dat het niet zo eenvoudig is, die vragen kort en bondig te beantwoorden. Het proces waarbij meisjes naar het moederschap gelooft worden, is complex en veelzijdig. De beïnvloeding gaat langs vele wegen: direct en indirect. Er is bijvoorbeeld directe pressie in de vorm van verheerlijking van het moederschap in onder andere godsdienst en literatuur. Directe pressie gaat ook uit van de negatieve bejegening van vrijwillig kinderlozen, waarover we in hoofdstuk 6 te spreken komen. Veel belangrijker nog is waarschijnlijk de meer indirecte pressie, die verhuld is in gangbare opvattingen over wat 'vrouwelijk' is en in de associatie van het-hebben-van-kinderen met zinvolheid en huwelijksgeluk.

Veel sociale pressie ligt besloten in wat door sociologen 'rol' genoemd wordt. Een rol is het gedrag dat van iemand door zijn omgeving verwacht wordt in een bepaalde situatie. Van een politieagent wordt bijvoorbeeld verwacht dat hij handelend optreedt bij verkeersongevallen, en van een kind dat het zich gedeisd houdt als volwassenen in een ernstig gesprek zijn. Ieder individu vervult in een maatschappij verschillende rollen. De politieagent is thuis vader en op het voetbalveld soms keeper, terwijl het kind op school leerling is en bij zijn vriendjes soms een leidersrol vervult. Soms zijn die rollen duidelijk en dwingend, soms ook vrij vaag en vrij-

blijvend. Eén van de duidelijkste en minst vrijblijvende rollen in onze samenleving is de zogeheten 'seks-rol'. Het is deze rol die de persoonlijkheid en levensloop van een individu het meest doordringt. Omdat die rol ook van cruciaal belang lijkt te zijn bij de keus om al dan niet aan kinderen te beginnen, zullen we daar nader op in moeten gaan.

2.1 Sekserol

De sekserol kan omschreven worden als 'het geheel van normen en verwachtingen dat men koestert jegens vrouwen en mannen op grond van hun sekse'. Met andere woorden: de gangbare opvattingen over de wijze waarop een vrouw zich als 'vrouw' en een man zich als 'man' behoort te gedragen in allerlei omstandigheden: wat ze wel en wat ze niet kunnen doen. Van vrouwen verwacht men in onze maatschappij onder meer dat ze irrationeel zijn, emotioneel, teder, verzorgend, koesterend, afhankelijk, dat ze passief zijn, weinig standvastig, niet agressief of militant, en vooral dat ze niet op carrière-maken belust zijn. Van mannen wordt daarentegen verwacht dat ze rationeel zijn, niet emotioneel, 'hard', doortastend, efficiënt, onafhankelijk, actief, gecontroleerd agressief en militant, en niet te vergeten: dat ze ook carrièrebewust zijn.

Het behoeft geen betoog dat de 'voorschriften', geïmpliceerd in de vrouwelijke sekserol, de vrouw in principe zullen 'vastpinnen' op moederschap en verzorgende 'thuiszige' bezigheden. De vrouwelijke sekserol houdt tevens onderschikking aan de man in, mede gezien de maatschappelijk hogere waardering van de 'mannelijke eigenschappen'. Voor de man geldt dat voor hem 'de hele wereld open ligt'. Zijn

‘opgelegde rollen’ zijn echter het ‘kostwinnerschap’ en ‘carrière maken’.

Rolopvatting

Nu kan er een onderscheid worden gemaakt tussen de sociale rol als zodanig en de eigen rolopvatting: wat men zelf vindt dat het meest gepaste gedrag is in een bepaalde situatie. Eigen opvattingen daaromtrent lopen lang niet altijd parallel met wat de meerderheid van de bevolking vindt. Zo blijken steeds meer vrouwen (en ook een klein aantal mannen) er andere opvattingen op na te gaan houden over de wijze waarop je je als vrouw of als man zou moeten kunnen gedragen. Ze gaan daarmee tegen de traditionele sekserolopvattingen in. Dat wordt hun niet altijd in dank afgenomen het is voor die mensen dan ook vaak moeilijk, naar eigen rolopvattingen te leven. Of het lukt, hangt voor een groot deel af van persoonlijke omstandigheden (zo kan het bijvoorbeeld financieel wel eens onmogelijk zijn bepaald werk niet te doen, enz.).

Bij sommige minder belangrijke rollen zullen een afwijkende rolopvatting en afwijkend rolgedrag weinig maatschappelijke consequenties hebben. De consequenties worden echter groter naarmate de rollen belangrijker en centraler zijn. Het stringent bepalen van sociale rollen, zeker van sekserollen, kan een instrument zijn om de status quo in een maatschappij te handhaven. Zo wijst Holter (1970) erop, dat de sekserollen onder meer een sociaal instrument vormen om de monogamie en de stabiliteit van het huwelijk veilig te stellen, evenals het moederschap. Als illustratie gebruikt zij daarbij een uitspraak van Dornbusch uit 1966: ‘Met het oog op de overleving van de soort, moeten groepen geen sociale taken aan vrouwen toekennen die hen ervan weerhouden als moeder te functioneren’.

Wanneer iemand zich niet volgens de gangbare normen en verwachtingen (haar/zijn rol) gedraagt, spreken we van ‘afwijkend gedrag’. Afwijkend gedrag roept meestal wrevel op bij de mensen die hun verwachtingen beschaamd zien. Soms zelfs meer dan dat, en worden er daadwerkelijk pogingen gedaan om de afwijker weer in het gareel te krijgen. We spreken in dat verband van ‘sancties’. Sancties kunnen positief van aard zijn (beloningen) of negatief (straffen), openlijk of bedekt.

Sommige rollen zijn strenger genormeerd en door duidelijker omschreven verwachtingen bepaald dan andere. Zo maakt Dahrendorf een onderscheid naar dwingend karakter van de verwachtingen, hetgeen consequenties heeft voor de daaraan verbonden sancties:

Soorten sociale sancties volgens Dahrendorf (1967: 149)		
Aard verwachting	Aard sanctie	
	Positief	Negatief
‘Moet’-verwachting		Gerechtelijke bestraffing
‘Behoort’-verwachting	Sympathie	Sociale afkeuring
‘Kan’-verwachting	Hoogachting	Antipathie

We zouden kunnen stellen, dat het moeder (willen) worden voor (gehuwde) vrouwen in onze maatschappij onder de ‘behoort’-verwachtingen valt. In andere samenlevingen kan het zelfs onder de ‘moet’-verwachtingen vallen. Een vrouw die kinderloos blijft, zal dan nogal eens door haar echtgenoot worden verstoten. De wet geeft de man daar soms zelfs

expliciet het recht toe. In onze samenleving worden zulke zware sancties niet gehanteerd. Vrouwen die vrijwillig van het moederschap afzien, zich eraan willen onttrekken, worden echter evenmin positief benaderd. Ze moeten een sociaal acceptabele reden kunnen noemen (geen man, erfelijke ziekte). Zo niet, dan krijgen ze vaak duidelijke sociale afkeuring te voelen; afkeuring in de vorm van negatieve opmerkingen over vrijwillig kinderlozen in het algemeen, voortdurende vragen waarom ze toch niet gewoon kinderen nemen en soms zelfs onuitgesproken afkeuring door het vermijden van contact. In hoofdstuk 6 hierover meer.

2.2 Hoe leert men sekserollen?

Van groot belang bij de vorming van sekserollen is de ontwikkeling van de 'geslachtsidentiteit'. In de 'Sociale atlas van de vrouw' (1977: 10) wordt hierover het volgende gesteld:

'De geslachtsidentiteit is een psychologisch gegeven (mensen zonder duidelijk lichamelijk geslacht groeien op in het geslacht waarin zij worden grootgebracht), waarvoor de basis wordt gelegd in de eerste drie levensjaren. De geslachtsidentiteit komt op drie manieren tot stand:

1. Door het belonen of ontmoedigen van gedragingen van het kind door de omgeving. Dit moet men zich niet te beperkt voorstellen. Beloningen kunnen bestaan uit allerlei vormen van positieve aandacht, zoals glimlachen, oppakken, vasthouden; door de toon van de stem, oogcontact en dergelijke. Ontmoedigen kan bestaan uit negatieve aandacht, of het niet geven van positieve aandacht. Veel belonend en ontmoedigend gedrag van opvoeders vindt "automatisch" plaats, zonder dat men beseft het kind te beïnvloeden.
2. Door imitatie, en identificatie van het kind met anderen.
3. Door selectie door het kind van gedragingen die bij zijn of haar sekse behoren. Deze laatste vorm kan pas optreden als het kind er een beeld van heeft welk gedrag bij welke sekse hoort - de basis moet dan al gelegd zijn.

Met achttien maanden begint het eerste bewustzijn van het jongen- of meisje-zijn 'vorm aan te nemen'.

Na het derde levensjaar is de geslachtsidentiteit echter gevormd; de sociale invloeden die vanaf de geboorte werkzaam zijn geweest om het kind te leren zich 'vrouwelijk' of 'mannelijk' te gaan voelen en gedragen, hebben dan de persoonlijkheid zodanig vastgelegd, 'dat het niet meer mogelijk is om iemand na het vierde jaar van geslacht te laten veranderen zonder gevaar voor storingen in de persoonlijkheidsontwikkeling'.

De ontwikkeling van deze geslachtsidentiteit en de uitkristallisering ervan in sekserolopvattingen is een gecompliceerd geheel, waarvan nog niet volstrekt duidelijk is hoe het precies in zijn werk gaat. Wat wel duidelijk is, is dat de volgende bronnen erbij van belang zijn:

- ouders (en eventuele zusjes broertjes):
- school:
- 'peers', dat wil zeggen leeftijdgenootjes;
- de massamedia:
- speelgoed: boeken, taal, en dergelijke.

We zullen hieronder wat nader op deze bronnen ingaan.

Ouders

Dat ouders al vanaf de eerste dag anders reageren op een meisjes- dan op een jongetjesbaby, is bekend. Dit gaat verder dan de onderscheiding die de meeste ouders maken in kleur en aard van de kleertjes die het kind aankrijgt. Jongetjes blijken vooral in de eerste maanden vaker te worden aangeraakt en langer te worden vastgehouden,

tegen meisjes wordt meer gelachen. Jongetjes blijken over het algemeen wat meer aandacht te krijgen. Money en Ehrhard (1972) melden Frans onderzoek waarbij consistente verschillen in de behandeling van meisjes en jongens werden gevonden: 34% van de moeders van meisjes gaven het kind niet de borst, terwijl alle jongetjes op één na wél borstvoeding kregen. Meisjes werden eerder van de borst genomen en ook met flesvoeding hield men bij meisjes eerder op dan bij jongens. Ook de zindelijkheidstraining was duidelijk verschillend: bij de jongens werd daarmee gemiddeld drie maanden later begonnen dan bij de meisjes.

Als het echte 'opvoeden' begint, hebben de ouderlijke sekse-typerende praktijken twee componenten: het aanmoedigen van gewenst gedrag en het ontmoedigen van ongewenst gedrag. Dit kan, behalve door prijzen of verbieden/straffen, ook weer gebeuren door het verstrekken van bepaalde soorten kleren, speelgoed, boeken, verhalen, de inrichting van de kamer van het kind, enzovoort. 'Afwijkend', dat wil zeggen 'meisjesachtig' gedrag van jongetjes wordt door ouders vaker als bedenkelijk of afkeurenswaardig ervaren dan 'jongensachtig' gedrag van meisjes. Men neemt gemakkelijker aan dat dit laatste 'wel over gaat' (onder meer Cox, 1976). Later kan het verschil in behandeling de praktische consequentie hebben dat meer wordt gelet op de schoolprestaties van de zoon dan op die van de dochter. Voor meisjes wordt gemakkelijker met een lager opleidingsniveau genoeg genomen: zij hoeft immers geen carrière te maken, zij 'trouwt toch wel' — een jongen daarentegen moet 'een gezin kunnen onderhouden'. Hoewel dit soort denken enigszins begint af te nemen, wordt van (theoretisch gelijke) leer- en scholingsmogelijkheden door meisjes nog steeds aanzienlijk minder gebruik gemaakt.²

De meest centrale plaats in het proces van sekserol-socialisatie wordt meestal toebedacht aan 'imitatie' en vooral 'identificatie'. Identificatie houdt in het overnemen en het zich eigen maken van een kenmerk of eigenschap van een bepaalde persoon, waarbij het hebben van een emotionele band met die persoon (houden van en of bewonderen bijvoorbeeld) essentieel is. Voor een kind in een 'normaal' gezin (dat wil zeggen beide ouders en één of meer kinderen aanwezig) zijn de belangrijkste identificatiemodellen de ouders, en wel de vader voor de zoon en de moeder voor de dochter. Wanneer de ouders zich inderdaad houden aan wat in onze maatschappij nog het gewone sekserolpatroon is: moeder zorgt voor het gezin, vader is kostwinner, zullen ze als identificatiemodellen worden ondersteund door de hele sociale omgeving (media, school, burens, enzovoort). Hoe het identificatieproces precies in zijn werk gaat, is nog niet helemaal duidelijk: daar zijn verschillende theorieën over. Men is het er echter wél over eens, dat een kind zich in het begin het meest zal identificeren met de volwassene met wie het het meeste contact heeft. Dat is in onze cultuur de moeder. Al spoedig zal echter identificatie met de ouder van hetzelfde geslacht de overhand krijgen: dat betekent dat jongetjes hun vader als identificatiemodel gaan nemen.

Voor een jongen kan dit bij veelvuldig afwezig zijn van de kostwinner/vader moeilijkheden opleveren. Hij zal zich tegenwoordig bijvoorbeeld zelden meer een beeld kunnen vormen van de beroepsbezigheden van zijn vader, omdat deze zich buiten zijn veld van waarneming afspelen. Daardoor zal hij zich vaak in de 'mannelijke' taken en sekserol proberen in te leven via fantasieën. Ook kan hij op een meer negatieve manier trachten zijn mannelijk-zijn te benadrukken en zich waar te maken, door zich te identificeren met wat *niet* vrouwelijk is, door de band met zijn moeder te ontkennen en weinig waarde toe te kennen aan alles wat hij aan vrouwelijks ziet in de wereld buitenshuis (Sharpe, 1976). Voor een meisje is de identificatie een stuk eenvoudiger: ze ziet haar moeder veel: zeker in ons land is het een uitzondering dat de moeder van kleine kinderen buitenshuis werkt. Omgekeerd identificeren moeders zich meestal sterk met de dochter: ze betrekken haar in allerlei huishoudelijke taken. Ze zullen eerder de neiging hebben de zoon naar buiten te sturen om te spelen en de dochter 'gezellig thuis

te houden'. Het meisjesspeelgoed is daarvoor ook meestal meer geschikt. Voor meisjes worden op die manier 'vrouw-zijn', 'moederschap' en 'thuis huishoudelijk bezig zijn' sterk gekoppeld.

De school

De (kleuter)school is eveneens een belangrijk instrument bij het aanleren van sekserollen. Meisjes en jongens worden er meestal anders benaderd. Er worden een verschillende aanleg en vaardigheden van hen verwacht: daarom worden hun ook vaak verschillende (rol-bevestigende) taken opgedragen en worden verschillende eisen aan hen gesteld.

In schoolboekjes komen vrouwen meestal uitsluitend voor als moeder: mannen, behalve als 'vader', ook nog in tal van andere kwaliteiten. Zo stelde Freeman (1979) na een onderzoek van 224 leesboekjes voor de Nederlandse lagere school vast: 'de vaders hebben allemaal werk buitenshuis en wat doen de moeders zo al. . . ? Moeders in leesboekjes baren, stoffen, koken en dweilen, zijn ongerust en bangelijk, zijn afhankelijk van vader, kortom: ze hebben geen eigen leven, geen eigen mening, geen eigen identiteit. Vader verklaart de wereld, vader maakt vakantieplannen, vader weet raad op spannende momenten. Wat blijft er voor moeder anders over dan thuiszitten?' Op grond van een analyse van zeven boekjes uit een bepaalde reeks concludeert ze verder: 'Tegenover de 29 beroepen die mannen uitoefenen, staan er maar 6 vermeld die door vrouwen worden uitgeoefend. Jongens krijgen dus een totaal andere toekomst voorgeschoteld dan meisjes. Jongens zien in deze boekjes allerlei beroepsmogelijkheden vóór zich en zien daarnaast allerlei thuiszittende moeders en zelden volwassen vrouwen die een beroep uitoefenen. Meisjes zien als toekomst voornamelijk thuiszittend moederschap, met een man die buitenshuis de kost verdient'. Jongens hebben dus talloze identificatiemodellen — meisjes maar enkele: bovendien worden ze meestal als sukkelig en bang weergegeven, ze moeten telkens door jongens worden gered en beschermd (zie ook Schöne e.a., 1975). Ook in geschiedenis-boeken zullen meisjes, in tegenstelling tot jongens, weinig identificatiemodellen vinden.

Een klas wordt meestal in haar geheel met 'jongens' aangesproken; dit is maar één voorbeeld van seksistisch taalgebruik in het algemeen. Hoewel meisjes zich op school meestal rustiger gedragen en daardoor bij de leerkrachten vaak populairder zijn, krijgen jongens, juist doordat ze beweeglijker en lastiger zijn, meer aandacht. Er is niet alleen bij de ouders, maar ook zeer vaak bij het onderwijzend personeel, schooldecanen en dergelijke, meer aandacht voor de beroepskeuze -opleiding van jongens dan van meisjes. Bij meisjes treedt in de puberteit dikwijls een aanzienlijke daling in leerprestaties op: bij jongens soms juist het tegenovergestelde (onder andere Horner, 1972).

Een en ander leidt er onvermijdelijk toe, dat meisjes aan hun schooltijd maar zelden het idee zullen overhouden dat ze even veel waard zijn als jongens.

Leeftijdgenootjes

Kinderen trekken meestal veel op met andere kinderen van ongeveer dezelfde leeftijd. Speciaal in de lagere-school-tijd vormen zich speel vriendschapsgroepen, over het algemeen van leden van hetzelfde geslacht, waarbij het gedrag sterk op elkaar wordt afgestemd. Meestal zijn er in zo'n groep één of meer leidende figuren (gangmakers). De spelletjes die in dit soort groepsverbanden gedaan worden, plegen de gangbare sekserolopvattingen te weerspiegelen. Voor meisjes betekent dat: spelen met poppen, hinkelen, touwtje springen, winkeltje spelen en dergelijke. Voor jongens zijn het de meer agressieve 'paw-paw-spelletjes', voetballen en dergelijke. Lever (1976) heeft hier in de Verenigde Staten interessant onderzoek naar gedaan, waarbij de voornaamste conclusies waren:

- jongens spelen meer buiten dan meisjes
- jongensgroepen zijn meestal groter dan meisjesgroepen; verder zijn er in jongensgroepen
- grotere leeftijdsverschillen dan in meisjesgroepen:
- meisjes participeren meer in typische jongensspelen, dan jongens in typische meisjesspelen;
- jongens spelen vaker competitieve spelletjes.

Jongens worden in het spel voorbereid op de succesvolle professionele rolvervulling in een breed gamma van maatschappelijke situaties. Meisjes worden in hun spel vooral voorbereid op hun rol als echtgenote en moeder in de privé-sfeer.

Op het eerste gezicht lijkt het, of bij jongens een meer competitieve houding wordt aangekweekt dan bij meisjes. Jongens worden er inderdaad wel toe aangemoedigd elkaar de loef af te steken, maar dat geldt toch voornamelijk voor de beroeps sfeer. Ze kunnen verder met elkaar optrekken in een sfeer van kameraadschap. Meisjes worden echter opgevoed om elkaar als persoonlijke rivalen te zien in de strijd om de gunsten van de mannen. Hierdoor valt het meisjes vaak moeilijk, vriendschappelijke gevoelens jegens elkaar te koesteren (Greer, 1970).

In de (pre)puberteit, wanneer de belangstelling voor het andere geslacht toeneemt, hebben sekserollen zo mogelijk een nog sterkere invloed bij het bepalen van de belangstellingssfeer: individueel, maar ook in het contact met leeftijdgenoten. Heel in het kort gezegd: bij jongens gaat de belangstelling vooral uit naar stoer zijn, sport, seks en 'wat ga ik worden?': bij meisjes naar aantrekkelijk zijn, het uiterlijk en 'met wie zal ik trouwen?' (Weitz, 1977).

Massamedia

Het is bekend dat film, radio en televisie meestal een vrij stereotiep beeld geven van mannen en vrouwen. Met name reclameboodschappen zijn erg rol-bevestigend. Vrouwen worden meestal weergegeven als ófwel seksobject, ófwel huisvrouw/moeder. In het laatste geval worden ze uitgebeeld als zorgende figuren, die meestal op de achtergrond blijven. In films spelen vrouwen zelden een heldhaftige rol: meestal moeten ze 'gered' worden. Via de reclame wordt vooral duidelijk dat zij de inkopen voor het gezin doen en de dagelijkse verzorging ervan moeten opknappen. Ze zijn dan ook meestal omringd door hongerige, snoeplustige of vuil geworden kinderen, of bevinden zich in een huis waar wat aan moet gebeuren. Hóe ze dat het beste kunnen doen, wordt hun dikwijls door een belerende mannenstem uitgelegd.

Door de toenemende invloed van de vrouwenbeweging worden de laatste tijd enkele (maar nog veel te weinig) 'vrouw-vriendelijke' programma's gemaakt, waarin over de sekserolstereotypen wordt gesproken. Er komen 'vrouwen-films', waarin vrouwen alternatieven worden voorgelaten. Ook op de door de reclame gebruikte rolpatronen komt steeds meer kritiek.

Speelgoed, (kinder) boeken

Er is uitgesproken 'jongens-speelgoed' en 'meisjesspeelgoed', dat kinderen voorbereidt op hun toekomstige functies in de maatschappij. Het gebeurt maar zelden dat goede gevers bij verjaardagen, of in de vorm van Sint of Kerstman zich daarin vergissen. Een jongetje van 10 met een Barbie-pop-met-bruidstoilet verrassen, of een meisje van 8 met een riddertenuue, compleet met zwaard, of met een astronauten-outfit verblijden, is dan ook zeer ongebruikelijk. De kans dat het eerste gebeurt, is overigens nóg geringer dan het tweede, terwijl de kans dat de goede gever in het eerste geval het geschenk naar het hoofd gesmeten zou krijgen, niet gering is. In het tweede geval is de kans op een verheugde reactie op het onverwachte geschenk echter niet onaanzienlijk.

Dat de leesboekjes op school voor meisjes een weinig opwekkend beeld vertonen, werd hiervóór al vermeld. Met de kinderboeken (moderne of 'klassieke'), sprookjesboeken, prentenboeken, stripverhalen enzovoort is het al weinig anders gesteld. Fransella en Frost (1977) melden onderzoek waarbij bleek, dat meisjes tussen 3 en 6 jaar zich door de boeken die hun waren voorgelezen al realiseerden dat bepaalde posities in de wereld der volwassenen voor hen niet openstonden. Ander onderzoek toonde aan, dat jongetjes al zeer vroeg het besef hebben dat er voor hen meer mogelijkheden openstaan dan voor meisjes. Deze trend zet zich door in de meisjesboeken, 'doktersromans' en dergelijke. Abels (1976) schrijft hierover naar aanleiding van een bepaalde serie (de zogenaamde Leni-serie): 'een steeds terugkerend motief is, dat het Leni-meisje onafhankelijk wil zijn, of haar beroep aantrekkelijker vindt dan het "gewone" leven thuis; de held tolereert dit niet en brengt het schaap gauw weer op het rechte pad: de plaats van de vrouw is in haar huis, man en kinderen koesterend, terwijl zij daarbij altijd een vriendelijk woord voor iedereen moet hebben'. Ook in de damesbladen, de zogenaamde familiebladen en 'escape'-bladen viert de romantisering van huwelijk en moederschap nog hoogtij.

Ook hier begint wat tegenwicht te komen door feministische uitgaven in boek- of tijdschriftvorm, waarbij mede aan de kinderen en hun socialisatie gedacht wordt en rol-doorbreekende kinderboeken en strips worden geproduceerd.

Taalgebruik

Door feministen is de laatste jaren ook gewezen op seksisme in het taalgebruik. Er is een tweeledig onderscheid in mannen- en vrouwentaal: in de eerste plaats de manier waarop vrouwen en mannen spreken, waarmee ze beantwoorden aan bepaalde verwachtingen ten aanzien van het bij hen passende taalgebruik en ten tweede de manier waarop óver vrouwen gesproken wordt. Volgens Huisman (1976) wordt de basis voor de taalverschillen gelegd in de opvoeding. 'Meisjes wordt al vroeg geleerd dat ze zich rustig moeten houden en niet te hard mogen schreeuwen. Het gebruik van krachttermen en grove taal door meisjes wordt afgekeurd, terwijl het van jongens getolereerd en zelfs toegejuicht wordt'. Huisman constateert: 'de man heeft meer ruimte in de taal om mens te zijn', en: 'de taal biedt ons een door mannen overheerst beeld van de werkelijkheid en vervormt zo de denk- en gevoelswereld van vrouwen en mannen.

In een door Thorne en Henley (1975) geredigeerd boek over 'taal en sekse' komen de auteurs tot soortgelijke conclusies: men wijst op het belang van non-verbale en subtiele verbale 'vingerwijzingen', die erop berekend zijn de sociale structuur en de machtsverhoudingen te handhaven, en hun bijzondere belang als instrument om juist vrouwen 'op hun plaats' te houden. 'Mannentaal' is duidelijk de taal van de 'dominant', zoals diverse onderzoeken aantonen.

2.3 'Voorgeprogrammeerd' tot het moederschap

Het voorgaande maakt al wel duidelijk, waarom vrijwillige kinderloosheid nog zo weinig voorkomt. Meisjes worden als het ware 'voorgeprogrammeerd' om later moeder te willen worden. Niet alleen worden ze ervan doordrongen dat trouwen en kinderen krijgen de grote roeping is van iedere normale vrouw, maar bovendien is hun opvoeding vaak zodanig dat ze later ook weinig anders kunnen. Noodzakelijke eigenschappen voor veel vormen van beroepsarbeid worden niet gestimuleerd. Opleiding wordt vaak niet nodig gevonden. Er is dus niet alleen sprake van een soort 'indoctrinatie', maar ook van een vorm van 'kortwieken'. Jongens/mannen worden daarentegen ervan doordrongen dat ze véél mogelijkheden tot ontplooiing in talloze richtingen hebben. Bovendien worden mannen bewust gemaakt van het feit dat er een 'plicht tot arbeid', liefst tot 'carrière' op hen rust: ze moeten immers 'een gezin kunnen onderhouden'. Er wordt van hen een zekere agressiviteit en 'hardheid' verwacht. Eigenschappen als tederheid,

teerhartigheid en het kunnen geven van warmte en sympathie worden vaak maar nauwelijks getolereerd.

Als positief punt in de opvoeding van meisjes kan worden genoemd, dat bij hen gevoelens van tederheid, zorgzaamheid, zachtheid en dergelijke tenminste niet onderdrukt worden. Hiertegen moet echter wèl onmiddellijk worden ingebracht dat dit weliswaar heel prettige eigenschappen zijn, maar dat daardoor tevens van vrouwen verwacht wordt dat zij zich altijd willen opofferen voor anderen, zichzelf steeds op de tweede plaats zullen willen stellen. Het heeft tevens tot gevolg, dat slechts vrouwen geschikt worden geacht om kleinere kinderen te verzorgen en op te voeden, en dat is in feite nu ook zo. Oakley (1972) zegt dit ongeveer zo: natuurlijk zal er in een cultuur die tederheid en sympathie uitsluitend in vrouwen tot ontwikkeling brengt, een aanzienlijke behoefte bestaan aan de moederkind-band.

2.4 Tegenstrijdigheden

Er zitten in de opvoeding van meisjes overigens een aantal merkwaardige tegenstrijdigheden en onrealistische verwachtingen. Deze lijken mede de ingrediënten te vormen voor de toenemende onvrede met de huidige vrouwen- en moeder-rol, waarop we in hoofdstuk 7 nader zullen ingaan. Het lijkt daarom nuttig, deze tegenstrijdigheden hier aan te geven.

Een eerste tegenstrijdigheid is dat meisjes weliswaar worden geconditioneerd om moeder te willen worden, maar niet adequaat worden gesocialiseerd om die taak ook goed te kunnen vervullen. Sommige eigenschappen die voor jonge meisjes wenselijk worden geacht, zijn bij het opvoeden van kinderen vaak heel onhandig. Moeders moeten bijvoorbeeld sterk zijn in plaats van hulpeloos. Ze moeten verantwoordelijkheden dragen in plaats van op anderen leunen. Het moederschap vraagt wat dat betreft andere eigenschappen dan die welke zo charmant gevonden worden voor jonge meisjes (Bernard, 1974).

Een tweede tegenstrijdigheid is dat meisjes geacht worden hun roeping te vinden in iets wat ze als onbelangrijk hebben leren zien. Ze hebben uit alles wat ze gedurende hun ontwikkeling hebben waargenomen de conclusie kunnen trekken dat mannelijke eigenschappen en prestaties het meest in aanzien staan. Wat mannen doen, wordt het meest gewaardeerd en lijkt dus de meeste bevrediging te zullen geven. Het vrouwelijk rolpatroon staat veel minder in aanzien en is veel beperkter: huisvrouw/moeder zijn en eventueel wat (part-time) werken in een beperkte scala van beroepen die weinig status verschaffen. Toch worden ze geacht vreugdevol in dit patroon te stappen, in 'the less valued world of women' (Sharpe, 1976).

Een derde tegenstrijdigheid zit in maatschappelijke beeldvorming over het moederschap. Vrouwen hebben weliswaar een lage maatschappelijke status in vergelijking met mannen, maar toch worden huwelijk en moederschap op een voetstuk gezet en geïdealiseerd: je trouwdag is de mooiste dag in je leven: kinderen krijgen is de ware bestemming voor een vrouw! Onze maatschappij omgeeft het moederschap nog steeds met een aureool van irreële verwachtingen: de moederschapsmystiek. Via de moederschapsmystiek wordt vrouwen aangeprezen dat de moeder en niemand anders dan zij zo goed in staat is haar nageslacht te koesteren en op te voeden. Door de wijze waarop het moederschap vervuld wordt, zouden de voornaamste grondvesten gelegd worden voor de psychologische gezondheid, de sociale aanpassing en zekerheden van het volwassen individu (Oakley, 1972). Er wordt op deze manier een ongehoord zware morele druk op vrouwen gelegd. Het idee dat het moederschap de vanzelfsprekende 'natuurlijke' rol van de vrouw is, leidt voorts tot een aantal onrealistische verwachtingen:

1. Ze weet 'van nature' hoe ze kinderen moet verzorgen en opvoeden.
2. Ze is 'van nature' te allen tijde (24 uur per dag) een liefdevolle moeder.
3. Deze 'natuurlijke' moederrol is goed voor het kind.

Maar in onze gecompliceerde maatschappij zijn dit allemaal zaken die een vrouw zeker niet 'van nature' beheerst. In de praktijk is er voor de meeste jonge mensen geen of bijna geen voorbereiding op het ouderschap. Een enkele keer babysitten of op de kleuter van familie of vrienden passen, daar blijft het meestal bij. Vroeger, toen de gezinnen groter waren en minder geïsoleerd leefden, konden jonge mensen eigenlijk ongemerkt ervaring opdoen met kinderverzorging. Nu wordt er soms wel een cursus gevolgd, maar meestal is het ouderschap een sprong in het duister, die ouders en vooral de in onze cultuur 'eerst verantwoordelijke', de moeder, in grote onzekerheid en soms tot wanhoop kan brengen. Je kunt vaak verhalen horen als: 'vannacht om halfvier heb ik in Spock zitten lezen, het maakte opeens van die rare geluiden, ik werd dodelijk ongerust', of: 'ik voelde me vooral in het begin zo'n flop als moeder! Ik wist niet of de baby het wel warm genoeg had, en of-je wel genoeg naar binnen kreeg met de voeding en waarom-je hilde. Ik begon er werkelijk aan te twijfelen of ik ooit nog wel iets goed zou kunnen doen!'

Het zijn vooral de volkomen afhankelijkheid en hulpeloosheid van een baby die de ouders en vooral de moeder zo in verwarring kunnen brengen. De verantwoordelijkheid en onwennigheid, vooral bij het eerste kind, drukken zwaar. Alice Rossi (1968) heeft het eens ongeveer zo gekarakteriseerd: de moeder moet deze hele last vrijwel gelijk na de geboorte op haar schouders nemen. Het is alsof een studente van de ene dag op de andere plotseling tot professor benoemd wordt. Vandaar ook ongetwijfeld de vele onderzoeken die de geboorte van een kind, en vooral het eerste kind, als een crisissituatie onderkennen (Rossi, 1968; Jacoby, 1969; Russo, 1976; Fransella en Frost, 1977).

In verband met die gebrekkige voorbereiding op het ouderschap moeten twee aspecten nog speciaal genoemd worden: het onrealistische beeld van het uithoudingsvermogen van moeders en de geringe ruimte die het traditionele moederschapbeeld laat voor een opvoeding tot zelfstandigheid van het kind.

Wat betreft het eerste heeft Bernard (1974: 85/6) Opgemerkt dat moeders geacht worden één en al liefde voor hun kinderen te voelen. In de praktijk heeft die liefde echter haar grenzen. Moeders kunnen de voorgeschreven emoties gewoon niet 24 uur per dag voelen; ze kunnen niet in hun eentje alle agressie van hun kinderen absorberen. Kinderen vragen vaak het onmogelijke en ouders schieten dan onvermijdelijk tekort. "Soms word ik zo ontzettend kwaad op dat kind, dat ik bang word het iets te doen. Is daar niet iets erg verkeerd aan?," vraagt een gemiddeld goed aangepaste vrouw. Er kan een tijd aanbreken dat zo'n vrouw haar kind uit pure wanhoop een klap geeft — en geschokt is door haar eigen gedrag. Sommige vrouwen worden in feite voorbij de grens gedreven van wat voor hen te verdragen is, en verliezen dan hun zelfbeheersing.

En daarmee zijn we bij het taboe-onderwerp 'kindermishandeling' aangeland. Pas in de laatste tijd is het topje van de ijsberg zichtbaar geworden: het komt véél meer voor dan tot voor enkele jaren voor mogelijk werd gehouden. Er kan sprake zijn van lichamelijke mishandeling, geestelijke wreedheid en verwaarlozing (bundel 'Kindermishandeling', 1974; Schloesser, 1976). Hoewel ook vaders en andere familieleden zich hieraan schuldig maken, evenals professionele verzorgers/opvoeders, zijn het toch vaker de moeders. Zij immers zijnde belangrijkste verzorgers, zij zijn het meest bij de kinderen. Zij lopen de meeste kans met hen in conflict te komen.

Tot slot de opvoeding tot zelfstandigheid. Naast liefde en aandacht hebben kinderen bovenal ruimte nodig om zich naar eigen aard en aanleg te kunnen ontplooien. Zeker in onze moderne samenleving is dat een hoogst belangrijke voorwaarde voor de (latere)

geestelijke gezondheid. In de praktijk van het moederschap blijkt die ruimte vaak echter nauwelijks aanwezig. Vooral niet bij wat we de ‘verstikkende kloek-moeder’ zouden kunnen noemen. Dit soort moeder klampt zich krampachtig vast aan de enige rol die haar leven zin en inhoud mag geven. Ze investeert al haar energie en emotionaliteit in haar moederrol en de huishouding; alleen hierdoor immers kan ze zich waarmaken. Ze heeft haar kinderen dan ook harder nodig dan de kinderen haar. Ze heeft meestal niet genoeg aan één of twee, want het moederschap moet opgeklopt worden tot een full-time bezigheid voor een lange periode. Friedan (1963, 1977) en Bernard (1974) zijn niet de enigen die hebben gewezen op de vaak ziek-makende resultaten van dit patroon. Ziek-makend voor die vrouwen zelf, maar vooral ook voor de kinderen. Het is juist in Nederland, dat dit soort full-time moederschap zo lang heeft standgehouden en nog houdt, gezien het uitzonderlijk lage percentage gehuwde vrouwen dat deel had en heeft aan het arbeidsproces en het maatschappelijk leven (Den Bandt en Niphuis-Nell, 1978).

3 CONCLUSIE

Het moederschap is géén ‘aangeboren roeping’. Eerder is het een ‘opgelegde levensvulling’. ‘Opgelegd’, omdat meisjes systematisch geïndoctrineerd worden om het moederschap te ambiëren en omdat bovendien andere levensvullingen min of meer buiten hun blikveld worden gehouden.

Deze sociale pressie tot moederschap leidt niet tot een optimale situatie, noch voor de vrouw, noch voor het kind.

NOTEN

1. Veenhoven voerde een secundaire analyse uit op materiaal van het dissertatie-onderzoek van Aakster naar gezondheid en levensomstandigheden. (C. W. Aakster, *Sociocultural variables in the ethology of health disturbed*, Proefschrift Universiteit van Groningen, 1972.)
2. In 1976 volgde 82% van de jongens en 74% van de meisjes van 14-18 jaar volledig dagonderwijs. In het niet-volledig dagonderwijs bevond zich 7% van de jongens en 5% van de meisjes van 14-18 jaar. En 11 % van de jongens en 21 % van de meisjes volgde helemaal geen onderwijs meer. Het niet-volledig dagonderwijs omvat het beroepsbegeleidend onderwijs, het participatie-onderwijs en het vormingswerk en nog een aantal opleidingen, die zijn erkend in het verband van de partiële leerplicht. De leerlingen in het niet-volledige dagonderwijs hebben voor een gedeelte van hun tijd reeds een werkring.

Vanaf het zestiende levensjaar volgt een toenemend aantal kinderen geen onderwijs meer. Al meer dan de helft van de jongens is op 19-jarige leeftijd van school gegaan. Bij de meisjes is dit het geval op 17- á 18-jarige leeftijd.

(Bron: Het kind in tel. Cijfers over kinderen in Nederland in de zeventiger jaren. Uitgave ter gelegenheid van het Internationale Jaar van het Kind, 1979. Centraal Bureau voor de Statistiek, Staatsuitgeverij, s-Gravenhage, 1978.)

LITERATUUR

- Abels, Margaret, 'Het romantische puin Vrouwen en hun belangen, 41 augustus 1976, blz. 8-11. Artikel n.a.v. doctoraal-scriptie.
- Bandt, M.L. den, en M. Niphuis-Nell, 'Een eeuw geboortedaling in Nederland', *Socialisme en Democratie*, 35,7/8. juli/augustus 1978, blz. 372-387.
- Bardwick, J. M. 'Evolution and parenting', *Journal of Social Issues*, 3, 1974, blz. 39-62.
Benedek, T.. 'Parenthood as a developmental phase', *Journal of the American Psychoanalytical Association*, 7, 1959, blz. 389-417.
- Bernard, Jessie. *The future of motherhood*. The Dial Press, New York, 1974.
Cox, Sue. *Female Psychology: the emerging self*. Science Research Ass. Inc., Chicago, 1976.
- Dahrendorf, R., *Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie und Methoden der Soziologie*, Peiper Paperback, Munchen, 1967.
- Deutsch, H.. *The psychology of women: vol. 2: Motherhood*, Grune & Stratton, New York, 1949.
- Fransella, Fay, en Kay Frost, *women on being a woman. A review of research how women seethemselves*, Tavistock, Londen, 1977.
- Freeman, A., '224 leesboekjes kritisch bekeken', *Bibliotheek en Samenleving*, 7, 2, februari 1979.
- Friedan, Betty. *The feminine mystique*. Norton, 1963.
- Friedan, Betty. *It changed my life*, Dell Publ., New York, 1977.
- Greer, Germaine, *The female eunuch* (1970). Ned. vertaling: *De vrouw als eunuch*, Meulenhoff, Amsterdam, 1972.
- Holter, Harriet. *Sex roles and social structure*. Universitetsforlaget, Oslo, 1970.
- Horner, Martina S., 'Toward an understanding of achievement-related conflicts in women'. *Journal of Social Issues*, 28, 2. februari 1972, blz. 157-175.
- Huisman, Joke. 'Taal en sekse', *Vrouwen en hun belangen*, 41, 5, juli/augustus 1976, blz. 6-8.
- Jacoby, Arthur P., 'Transition to parenthood: a reassessment', *Journal of Marriage and the Family*, 31, 4, 1969, blz. 720-772.
- Kaphart, W., *The family: society and individual*, Houghton Mifflin, New York, 1966.
Kindermishandeling. Bundel onder auspiciën van de Vereniging tegen Kindermishandeling. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1974.
- Klein, H. R., H. W. Potter en R. B. Dyk, *Anxiety in pregnancy and childbirth*, Hoeber, New York, 1950.

Lever, J., 'Sex differences in the games children play', *Social Problems*, 23, 4, 1976, blz. 478-487.

Money, J. en A. Ehrhard. *Man and woman, boy and girl: the differentiation and dimorphism of gender identity from conception to maturity*, New American Library, Baltimore, 1972.

Oakley, Ann, *Sex, gender and society*, Maurice Temple Smith, Londen, 1972.

Rossi, Alice S., *Transition to parenthood: Journal of Marriage and the Family*, 30, 1, februari 1968, blz. 33.

Russo, Nancy F., 'The motherhood mandate', *Journal of Social Issues*, 32, 3, 1976, blz. 143-153.

Schloesser, H. L., en P. T. Schloesser, *Psychiatric treatment of abusing mothers. Congress on Child Abuse and Neglect*, Genève, 1976.

Schöne, F. e.a., 'Het man-vrouwbeeld in de leerboekjes van een lagere school'.

Sociologische Gids, 22, 2, 1975, blz. 280-287.

Sharpe, Sue, 'Just like a girl', in: *How girls learn to be women*. Penguin, Harmondsworth, 1976.

Sociale atlas van de vrouw. Samengesteld door drs. Joan Meyer. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1977.

Soddy, K., 'The unwanted child', *Journal of Family Welfare*, 11, 1964, blz. 39-52.

Thorne, Barrie en Nancy Henley (ed.), *Language and Sex. Difference and Dominance*, Newbury House Publishers, Massachusetts, 1975.

Tobin, S. M., 'Emotional depression during pregnancy'. *Obstetrics & Gynaecology*, 10, 1957, blz. 677-681.

Veenhoven, R., 'Is there an innate need for children?' *European Journal of Social Psychology*, 4, 1974, blz. 495-501.

Weitz, Shirley, *Sex roles, Biological, psychological and social foundations*, Oxford University Press, NY., 1977.

Wengraf, T., *Psychosomatic approach to gynaecology and obstetrics*. Thomas, Springfield (Ill.), 1953.